

Володимир Басараб
(*Ужгород*)

ДЕРЖАВНИЦЬКІ ІДЕЇ АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: КОНЦЕПЦІЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ ТА ЗАСУДЖЕННЯ ПОЛІТИКИ ГІТЛЕРА

У статті проаналізовано пастирські послання А. Шептицького, в яких відображаються уявлення Галицького митрополита про можливість утвердження державної суверенності України за часів Другої світової війни. Акцентовано на тому, що А. Шептицький завжди залишався послідовним у своїх національно-патріотичних переконаннях і для нього незмінно найважливішою метою було створення незалежної Української держави, а вибір союзниками німців мав ситуативний характер. З'ясовано, що великі сподівання на здобуття Україною незалежності у часи Другої світової війни А. Шептицький пов'язував з діяльністю ОУН. Наголошено на різкому осудженні фашизму А. Шептицьким у листах-зверненнях до Гітлера, Папи Пія XII, Гімmlера та численних промовах-проповідях.

The article analyses ministerial addresses of A. Sheptytskyi mirroring notions of the Halychyna metropolitan bishop on the possibility of establishing the state sovereignty of Ukraine during the period of World War II. The stress is made on the fact that A. Sheptytskyi stayed always consistent in his national-patriotic convictions and his invariably main goal was the creation of independent Ukrainian State, while his idea of choosing Germans as allies was of situational nature. It is ascertained that he associated great expectations concerning Ukraine's obtaining of independence in course of the Second World War with the activities of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN). It is emphasized on harsh condemnation of fascism by A. Sheptytskyi in his letters-addresses to Hitler, Pope Pius XII, Himmler, as well as in his numerous sermons.

А. Шептицький відіграв важливу роль у спробі відновлення української державності під час Другої світової війни. Він покла-

дав великі сподівання на українських націоналістів, котрі відважно й наполегливо боролися спочатку проти більшовицької, а потім проти фашистської політичних систем. Про це згадують у своїх дослідженнях Я. Білас, М. Вавжонек, Г. Гдадка, О. Добош, В. Лаба, О. Красівський.

22 червня 1941 року почався другий етап війни, і в цей же день був скликаний консолідаційний Конгрес українських націоналістів, на якому оголосили маніфест про необхідність створення незалежної держави і на якому було затверджено керівну інституцію – Український народний комітет. С. Бандера поставив собі за мету створення незалежної України, і було розпочато формування українських збройних сил у складі німецької армії. Таке рішення ОУН слід трактувати як ситуативне, оскільки українські націоналісти сподівалися використати підтримку фашистів і усунути більшовицький режим з України назавжди. Відтак, очевидно, німці розцінювалися як тимчасові союзники, адже провідники ОУН знали, що гітлерівська ідеологія не передбачала федеративного устрою чи утворення в межах майбутньої світової імперії незалежних держав. «Найпершою дилемою при виборі моделі поведінки українських національних сил у 1942 році став пошук формули можливого оптимального поєднання протистояння брутальній окупаційній політиці Німеччини та її сателітів з намаганням не надто зашкодити боротьбі вермахту на протирадянському фронті. Лідери всіх українських рухів абсолютно чітко розуміли, що закривати очі на німецькі злочини стосовно українського народу вони не мають права, але з іншого боку – свободу їхніх антинімецьких дій паралізувала одна-єдина думка про можливість реставрації в Україні сталінсько-більшовицького режиму» [7, с. 5].

С. Бандера сподівався, що актом проголошення самостійної України вони «поставлять Німеччину перед здійсненим фактом, застрахувавшись при цьому “глорифікуванням” Гітлера, то це дозволить в дальшому майбутньому дочекатися благосприятливого моменту реалізації ідеї Розенберга про створення маріонеткових держав під протекторатом Німеччини. Тому, коли 30 червня радянські війська залишили Львів, першим у нього ввірвався “Нахтігаль” (на сім годин раніше за німців). І за ці сім годин офіцери батальйону проголосили Я. Стецька прем’єром Крайового Уряду, а після цього вирушили до собору Святого Юра, де їх зустрів сам владика. Митрополит Шептицький вислухав отця

І. Гриньоха, якого знав як свого учня, благословив легіонерів і український уряд» [2].

Після того, як армія Гітлера витіснила більшовиків з території Галичини і припинилися знущання московських загарбників над українцями, німецькі воїни сприймалися місцевим населенням як визволителі. А. Шептицький сподівався на підтримку вермахту у справі знищення комуністичної ідеології. 5 липня 1941 року Галицький митрополит виголосив звернення до духовенства й вірних із закликом до праці для добра Української держави: «З волі Всемогучого і Всемилоствитого Бога починається нова епоха в житті нашої Батьківщини. Побідоносну німецьку армію, що заняла вже майже цілий край, вітаємо з радістю і вдячністю за звільнення від ворога <...> Усі, що почуваються Українцями і хочуть працювати для добра України, нехай забудуть про які-небудь партійні роздори, нехай працюють в єдності і згоді над відбудовою так дуже знищеного більшовиками нашого економічного, просвітнього і культурного життя» [9, с. 924]. А. Шептицький вірив, що завдяки солідарності, цілеспрямованості й відданості національним ідеалам українці зможуть нарешті, нехай і за підтримки Гітлера, побудувати Соборну Україну. При цьому кожен, на думку Митрополита, повинен робити все можливе для звільнення й об'єднання українських земель: одні долати ворога на фронті, інші – старанно виконувати свої обов'язки вдома. І лише тоді постане «життєздатний, здоровий, могутній, державний організм, побудований жертвою життя одних, а муравельною працею, залізними зусиллями і трудами других» [9, с. 924].

6 липня 1941 року був затверджений склад Крайового уряду (до нього ввійшли 26 міністрів, 11 належали до ОУН) і була створена «Рада Сеньйорів», котра мала виконувати функції парламенту. Очолив «Раду Сеньйорів» А. Шептицький, вона стала єдиним керівним державним органом, а 30 липня 1941 року була перейменована на Українську Національну Раду, і її президентом знову обрали А. Шептицького. Галицький митрополит сподівався все-таки відстояти право України на незалежність хоча б в межах Німеччини, однак прикрою несподіванкою стало розпорядження гітлерівської влади від 1 серпня 1941 року про введення України до складу Польського генерал-губернаторства. Фактично, у такий спосіб фашисти позбавили Українську Національну Раду політико-адміністративних повноважень.

14 серпня Українська Національна Рада звернулася із заявою до німецького уряду про право українського народу на свою Державу:

«Українська Національна Рада, очолена Президентом Митрополитом графом Шептицьким, є під теперішню хвилю політичним заступником українського народу в Галичині. Вона являється спадкоємцем історичної традиції Галицько-Волинської Держави з княжої доби, – і колишньої “Української Головної Ради” з 2 травня 1848 року – “Української Головної Ради” з 1 серпня 1914 року; “Загальної Української Ради” з 5 травня 1915 року і “Української Національної Ради” з 19 жовтня 1918 року, – яка проголосила західно-українську державу і творила українську галицьку армію» [8, с. 935]. У заяві Української Національної Ради переконливо вмотивовано думку, що Галичина з давніх-давен є Батьківщиною української нації і на даний момент найбільш державно зріла, беручи до уваги збережену культурну спадщину та політичну свідомість, і водночас є однією із найважливіших частин України. А. Шептицький разом зі своїми однодумцями проголосив, що в ім'я ідеї «Незалежної Соборної Української Держави, населення Галицької землі виступило активно проти більшовицького панування в глибокому переконанні, що ці починання згідні з інтересами Німецького Народу та в надії, що вони найдуть повну підтримку Великонімецьчини. Непроглядними тисячами жертв українського громадянства і, зокрема, зорганізованого українського активу під проводом ОУН засвідчило воно своє прямування до волі і Соборності України» [8, с. 935–936].

Про намагання українського народу Галичини здобути власну державність було оголошено не тільки в заяві Української Національної Ради. Своє прагнення жити у незалежній державі висловили українці, зібравшись на віче та мітинги у різних містечках та селах краю, а також у Львові відразу після розгрому більшовицької армії під містом Лева.

Радість галичан з приводу втечі більшовиків трансформувалася в почуття вдячності до німців. Засновники Західноукраїнської держави з певною пагетикою висловили свої думки в заяві від 14 серпня 1941 року: «Весь український народ з глибоким почуттям вдяки для великого Німецького Народу і Його Великого Фюрера зустрічає визволення української нації з большевицького ярма» [8, с. 936]. Водночас тут було виголошене незадоволення

прокламацією генерал-губернатора від 1 серпня 1941 року, у якій йшлося про прилучення Галицької країни до Генерал-губернаторства в Кракові й підпорядкування її Польщі. «Це викликало серед усього українського народу тяжке розчарування і пригноблення» [8, с. 936]. Галицькі політики на чолі з А. Шептицьким все-таки сподівалися, що таке рішення є тимчасовим і підпорядкування Галичини Польщі згодом буде скасоване: «Хочемо одначе вірити, що тільки переходові воєнно-політичні моменти спричинили цей акт з 1 серпня 1941 року. І тому в надії тимчасовості того акту та з глибоким переконанням, що українська державність є також в інтересі Великої Німеччини та найде повну піддержку у неї, – заявляємо свою готовність дояльної співпраці з Урядом Великонімеччини, переконані, що в сей час будемо визнані повним підметом права як автохтонна нація Галичини, та що будемо брати участь в усіх органах державної влади. [8, с. 936].

Великі сподівання на здобуття Україною незалежності в часи Другої світової війни А. Шептицький і патріотично налаштовані громадяни пов'язували з діяльністю ОУН. Однак відсутність єдності всередині Організації українських націоналістів прикро вражала багатьох краян. Як відомо, «найактивніша та найрадикальніша у своїх діях ОУН, яка своїм керівником визнавала С. Бандеру (далі – ОУН(Б)), опинилася в 1942 році в дещо легшій з психологічної точки зору ситуації, порівняно з прихильниками А. Мельника чи іншими групами. Бандерівці свідомо пішли на конфлікт з нацистами ще в липні 1941 року, відтак попри колосальні фізичні втрати і першочергову розгубленість, на початку 1942 року вони уже зуміли перегрупуватися, відновити підпільну роботу в нових умовах, не витрачаючи час на дискусії та писання до вищих керівників району “меморандумів” (цей період бомбардування райхсканцелярії паперами бандерівська ОУН пройшла ще влітку-восени 1941 року). Натомість керівництво ОУН, очолюваної А. Мельником (далі – ОУН(М)), ще й упродовж 1942 року марно намагалася своїми зверненнями змінити основні засади гітлерівської політики стосовно України» [7, с. 5].

Митрополит Шептицький прагнув знівелювати ворожнечу між мельниківцями і бандерівцями, слушно вважаючи, що без внутрішньої національно-релігійної єдності неможливо досягти

єдності політичної і з успіхом боротися із зовнішніми небезпеками і загрозами.

Але уже в грудні 1941 року сподівання на німців як на добрих союзників проти Москви розвіялося, добре ставлення гітлерівців до українців змінилося на агресію. А. Шептицький переконався, що фашизм нічим не відрізняється від більшовизму і засудив фашистську ідеологію, яка суперечила християнській моралі – спочатку як слугитель Церкви, а потім (у 1942 р.) як політик. Як відомо, фашизм зародився в Італії, але незабаром його послідовники з'явилися і в інших країнах. Варто погодитися з думкою М. Кушніра, що «фашизм виводився з соціалізму і ніс у собі сильний подих соціалістичної думки й практики: матеріалізм, уміння організувати маси, нахил до брутальної, безоглядної боротьби, антитрадиціоналізм і тенденцію спиратися на пролетаріят. Але в своїх змаганнях він був реакцією проти соціалізму. Він протиставився боротьбі класів і протиставляв права збірноти – і обов'язки супроти збірноти – правам класів та одиниць» [4, с. 34].

Гітлерівці сприймали завойовані українські землі як власну колонію, як простір, «який вони здобули для себе самих. Їхнє трирічне господарювання на українських землях небагато різнилося під господарювання на них советської влади. Дещо вони прямо перебрали від неї: задержували советами націоналізовані маєтки, накладали на селян тяжкі воєнні здачі, примусово висилали молодь на роботи до Німеччини, арештували і розстрілювали провідників і членів національного самостійницького руху <...> Митрополит, вражений неочікуваною сваволею нацистського уряду, перестерігав у приватних розмовах високих німецьких старішин і урядовців, що його відвідували, перед її наслідками; коли ж ця сваволя переходила всякі межі, в письмах, звернених до провідників німецьких державних мужів протестував» [5, с. 60–61].

Протести А. Шептицького проти окупаційного фашистського режиму, наражали життя митрополита на небезпеку, але смерть і тортури не лякали його. 14 січня 1942 року А. Шептицький, М. Величківський, А. Ливицький, М. Омелянович-Павленко і А. Мельник написали до А. Гітлера звернення «Про подолання антиукраїнської політики окупаційних властей Німеччини щодо економічного і національно-культурного розвитку України».

У листі наголошувалося, що головним бажанням українців є розрив Росії у війні й приєднання України до політичної системи Європи. Було згадано про дружнє ставлення українських мас до Рейху на початку війни та масовий перехід українців з Червоної армії на німецький бік з надією приєднатися до українських військових формувань. З сумом українські єпископи говорили про розчарування українських військовополонених, коли їм було відмовлено у боротьбі за звільнення своєї батьківщини та участі у відбудові Української держави. «Українське населення знову охопила тривога, коли на територіях, звільнених від більшовиків, почали відбуватися події, свідками яких ми сьогодні є» [3, с. 29]. Керуючись усвідомленням обов'язку перед українським народом усунути ряд трагічних несправедливостей і почуттям відповідальності перед історією, єпископи звертаються до Гітлера з проханням звернути увагу на стан речей в Україні і на небезпеку, яка в цьому криється. А. Шептицький разом з однодумцями зауважують, що «недопущення українців до участі у збройній боротьбі проти їхнього споконвічного ворога пліч-о-пліч з німецькою та союзницькими їй арміями позбавило антибільшовицький табір важливого морально-політичного фактора, який би, без сумніву, полегшив виконання військових завдань на українських територіях» [3, с. 29]. Таким чином, галицьке духовенство засуджує усунення українських солдатів від активних воєнних дій, усвідомлюючи, що за таких умов про відстоювання національних українських інтересів взагалі не може йти мова, адже німецькі вояки мають перед собою іншу мету і їм байдужа доля України.

Крім того, у зверненні згадується факт включення західно-української території Галичини до Генерального Губернаторства і передача Одеси разом з іншою областю під управління Румунії, а це цілком суперечило ідеї об'єднання українських земель в одну країну й стало ще однією причиною розчарування в політиці Гітлера. «Обставини, за яких це сталося, і режим, який був введений на цих українських територіях, дають підстави вважати, що йдеться про приєднання Галичини до Польщі, а Одеси до Румунії. Рішення такого роду зводить нанівець широко задумані наміри щодо нового ладу Європи» [3, с. 29]. Безперечно, така політика Гітлера вкрай розчарувала А. Шептицького, зруйнувавши мрію про відновлення України як великої, соборної держави.

Греко-католицькі єпископи висловили обурення тим, що в Центральній Україні населення позбавлене можливості культурно-національного розвитку, патріотична преса зазнає утисків, «забороняються традиційні культурні і просвітницькі об'єднання, закриваються школи, відбирається дозвіл на діяльність наукових інституцій <...> Такий стан речей викликає в української громадськості велику тривогу про майбутнє національної культури» [3, с. 29–30].

Автори звернення дорікали Гітлерові за недотримання політичних домовленостей, згадуючи захоплення німцями Києва, утворення Української Національної Ради у Києві і припинення німецькою адміністрацією її діяльності. Акцентувалося на нелояльному ставленні німецької влади до українського населення: «У тій мірі, в якій окуповуються українські території німецькими військами, у тій же мірі зменшуються можливості співпраці українського населення з німецькими установами. Замість того набирають значення антиукраїнські, а навіть антинімецькі фактори, які втратили були свої позиції у цій країні внаслідок поразки Польщі і Росії, проте зараз знову відновлюють свій вплив. Ця обставина є причиною напруження взаємних відносин в Україні» [3, с. 30]. Галицький митрополит та єпископи намагалися переконати Гітлера змінити ставлення до українців на дружлюбне перед загрозою посилення серед народу симпатій до більшовицької політичної системи. Автори звернення наголошували на необхідності ставлення до українців як до рівноправної європейської нації, що заслуговує на повагу, оскільки лише за такої умови «український народ був би здатним чинити опір розкладаючому впливові Москви і був би готовим сам нести великий тягар, коли б мав певність того, що буде визнаватися і шануватися його право на життя та національний розвиток у його власних культурних, економічних і політичних формах» [3, с. 30].

Лист А. Шептицького та греко-католицьких єпископів до Гітлера був, мабуть, останньою спробою переконати фашистську владу в недоцільності зверхнього й жорстокого ставлення до українського народу. Війна розставила все на свої місця, і католицьке духовенство, і провід ОУН зрозуміли, що в цій боротьбі за незалежність вони не мають союзників, з усіх боків вороги – більшовики, гітлерівці, поляки. «Серед народних мас та в керівних колах в Україні панує велика стурбованість і страх за

майбутнє нації, – пишуть єпископи. – Сьогоднішній стан проти-річить історичним завданням України, які випливають з її географічного положення» [3, с. 30].

А. Шептицький нагадує Гітлеру про помилку версальської Європи, яка, підтримуючи ворогів України, Польщу і Росію, «тим самим перешкодила українському народові у здійсненні його історичного завдання, то тепер у розсуді Нової Європи <...> годиться признати право України на самостійне існування» [3, с. 30]. На жаль, аргументи єпископів не були взяті до уваги Гітлером, і ситуація в Україні з кожним днем ставала все гіршою.

З початку 1942 року німці почали розглядати галичан як рабську дармову силу. Українська Національна Рада припинила своє існування 4 березня 1942 року і вже не могла завадити діям гітлерівців, які створювали гетто, масово знищували євреїв, українську й польську інтелігенцію й розпочали боротьбу проти всіх підпільних угруповань. «Настрої населення в окупованій німцями Україні починають швидко змінюватися. Зникає загальна атмосфера початкової стриманості чи навіть доляльності значної частини українців до нових господарів регіону. Нацисти остаточно скидають маску “визволителів” від більшовицької тиранії. Продовжуючи демонструвати впевненість у своїй перемозі на Сході, вони відверто цинічні. “Коричневий цар” України Е. Кох очікує від своїх підлеглих “найсуворішого ставлення до місцевого населення”» [7, с. 3–4].

Дуже яскраво злодіяння гітлерівців на окупованих українських землях описав Андрей Шептицький у листі до Папи Пія XII (лист від 29–31 серпня 1942 року): «Визволені німецькою армією з більшовицького ярма, ми відчули певну полегшу, яка все-таки не тривала довше, як місяць-два. Потрохи уряд встановив режим терору і корупції, насправді неймовірний, та який з дня на день стає щораз важчим та нестерпнішим. Сьогодні вся країна погоджується, що німецький режим є можливо до більшої міри, ніж більшовицький режим, злим, майже диявольським. Вже не менше як рік не має дня, в якому не були б сповнені страшні злочини, вбивства, крадіжки, грабунки, конфіскації, хабарництво. Жиди є першими жертвами того. Число жидів, замордованих у нашому малому краю, напевно перевищує двісті тисяч <...> На початку власті встидалися таких вчинків негуманної несправедливості і намагалися забезпечити себе документами, які могли б

довести, що авторами цих вбивств були жителі краю або міліціонери. Але згодом вони почали вбивати жидів на вулицях, на очах всього населення і без будь-якого встиду <...> й так звані “арійці”, також стали жертвами несправедливих вбивств» [6, с. 982].

А. Шептицький повідомляє Папі Пію XII про сотні тисяч несправедливих арештів, про величезну кількість розстріляних молодих людей, які не скоїли ніякого злочину. Галицького мітрополита обурював режим кріпацтва, застосований фашистами до українських селян, а також ув'язнення майже всієї молоді і вивезення її на примусові роботи до Німеччини. Гітлерівці, які зовсім недавно оголосили себе визволителями, тепер змушували українських юнаків і дівчат працювати на заводах і в сільському господарстві; від «селян забирали майже все, що вони продукують, починаючи з тим, що вимагається від них подвійно. Виноситься вирок смерті для будь-кого, хто би продавав або купував безпосередньо у виробника. При декількох нагодах проголошувалося повернення приватних дібр, але ці обіцянки залишалися несповненими. Навпаки, власті необмежено користуються всіма добрими, сконфіскованими більшовиками, та декларують, що вся земля є державною власністю. Часто повторюється – не наголос, що приватні добра є воєнними трофеями» [6, с. 982–983].

А. Шептицький приходить до висновку, що фашисти продовжують справу більшовиків – так само знущуються над українцями, подекуди навіть більше, і є справжніми ворогами та катами України. Українці і гітлерівці спиралися на цілком відмінні ідеології, оскільки націоналізм і фашизм не є синонімічними поняттями. Галичани прагнули жити в незалежній Україні, а фашисти намагалися використати будь-який народ (і українців у тому числі) для досягнення власної мети. Чітко розмежував ці дві ідеології Г. Ващенко: «Протилежністю здорового патріотизму є шовінізм, себто національний егоїзм. Він виявляється в тому, що якийсь нарід шанує й поважає тільки себе, ставиться з презирством до інших народів, не визнає прав інших народів. Особливо яскравий приклад шовінізму дали німці за часи фюрерства Гітлера. Як відомо, вони дотримувалися концепцій поділу націй на вищі, яким належить право на розгортання своїх сил в галузі політичного, культурного й економічного життя, і нації нижчі (унтерменші), що ніяких прав

не мають і можуть бути найжорстокішими способами експлуатовані, навіть винищені народом «вищої раси», коли це буде в його інтересах» [1, с. 10].

Галицький митрополит акцентує на психології та світогляді фашистів, відзначаючи, що для них чужими є християнські цінності: «переважна більшість усіх тих чиновників, яких нам присилають – це люди без віри і без закону, які собі дозволяють на зовсім неймовірні надужиття. Селян трактують як негрів на колоніях. Їх шмагається, поличкується без жодної причини, від них конфіскується вся їда, яку вони буває несуть їхнім дітям у містах, і все це робиться з таким малим людським почуттям, що не хочеться вірити, що такі типи, яких зустрічається, можуть взагалі існувати» [6, с. 983].

А. Шептицький звернувся з листом до Гімлера з проханням запобігти вписуванню молодих юнаків до поліцейських служб, де вони змушені карати своїх земляків і діяти всупереч інтересам України. Однак прохання Митрополита було проігнороване, а моральна деградація заповонила Галичину.

Галицький митрополит передчував, що режим терору буде лише посилюватися та «звернеться з ще більшою наполегливістю проти українських і польських християн <...> З огляду на те, зараз усе дозволено для німців, правдоподібно, що їхня скаженість не зможе стриматися і що не буде жодної сили, яка змогла б їх заставити до найменшої дисципліни. Отож передбачуємо, що ціла країна буде наново залита хвилями невинної крові» [6, с. 984]. Однак такий розвиток подій на захоплених фашистами територіях міг бути передбачений, адже гітлерівська Німеччина кінцевою метою мала побудову наддержави. Як зауважує М. Кушнір, фашизми «ставили своїм ідеалом не націю, а державу. Замість розвивати національне життя шляхом децентралізації, що було ідеалом націоналізмів, вони душили його тотальною системою. На місце нації-родини поставили механізм-державу, яка стала великою тюрмою, з прикметами, що під багатьма оглядами пригадують прикмети марксистської держави, створеної в Советській Росії <...> Найбрутальніший з фашизмів, німецький, був ідейно запліднений не націоналізмом, а расизмом, і знов таки на ньому відбився вплив соціалізму, що було зафіксовано вже в самій назві: націонал-соціалізм» [4, с. 35].

Аналізуючи ситуацію в захопленій німцями Україні, А. Шептицький усвідомлює безсилість церкви якось виправити це скрутне становище, йому боляче бачити бідних дисидентів, які вмирають з голоду, «або яких вбивають у концтаборах, та не могли їм у нічому допомогти.» [6, с. 985]. А. Шептицький гостро засуджує фашизм, викриваючи багато жаклих аспектів злочинів гітлерівців, також акцентує на їх побоюванні перед об'єднанням Церков в Україні, оскільки це могло ідеологічно посилити українське військо. Галицький митрополит називає владу Гітлера системою «брехні, обману, несправедливостей, грабунків, карикатури всіх ідей цивілізації і порядку» [6, с. 985].

Отже, Андрей Шептицький завжди залишався послідовним у своїх національно-патріотичних переконаннях. Для нього незмінно найважливішою метою було створення незалежної Української держави, а вибір союзниками німців мав ситуативний характер. Галицькому митрополиту ніколи не були близькими ідеї шовінізму та асиміляції народів, і він дав належну оцінку політиці Гітлера у багатьох пастирських посланнях (лист до Гітлера від 14 січня 1942 року, листи до Гімmlера (лютий 1942); лист до Папи Пія XII від 29–31 серпня 1942 року, послання «Не убий» від 21 листопада 1942). З-поміж усіх єпископів католицької церкви в Європі лише митрополит Андрей так відкрито й відважно засудив фашизм.

1. Ващенко Г. Виховання любови до Батьківщини (націоналізм і інтернаціоналізм) / Григорій Ващенко. – Лондон, 1954. – 40 с.

2. Добош О. Діяльність митрополита Андрія Шептицького та керованої ним Української Греко-Католицької Церкви у 1939–1944 рр. [Електронний ресурс] / Олександр Добош. – Режим доступу : <http://www.religion.in.ua/main/history/16515-diyalnist-mitropolita-andriya-sheptickogo-ta-kerovanoyinim-ukrayinskoyi-greko-katolickoyi-cerkvi-u-1939-1944-rr-chastina-druga.html>.

3. Звернення А. Шептицького, М. Величківського, А. Ливицького, М. Омеляновича-Павленка і А. Мельника до А. Гітлера про подолання антиукраїнської політики окупаційних властей Німеччини щодо економічного і національно-культурного розвитку України (від 14 січня 1942 року) // ОУН в 1942 році: Документи / упоряд.: О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук ; відп. ред. С. Кульчицький. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 28–31.

4. *Кушнір М.* Перспективи українського християнського націоналізму / Михайло Кушнір. – Філядельфія : Америка, 1973. – 50 с.

5. *Лаба В.* Митрополит Андрей Шептицький. Його життя і заслуги / Василь Лаба. – Львів : Свічадо, 1990. – 62 с.

6. Лист митр. Андрея Шептицького до Папи Пія XII про ситуацію в Архієпархії під час німецької окупації (1942 р., серпня 29–31, Львів) // Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899–1944 : у 2 т. – Львів : Місіонер, 1998. – Т. II : Церква і суспільне питання. – Кн. 2 : Листування. – С. 982–986.

7. ОУН в 1942 році: Документи / упоряд.: О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук ; відп. ред. С. Кульчицький. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2006. – 243 с.

8. Текст заяви Української Національної Ради до німецького уряду про право українського народу на свою Державу (1941 р., серпня 14, Львів) // Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899–1944 : у 2 т. – Львів : Місіонер, 1998. – Т. II : Церква і суспільне питання. – Кн. 2 : Листування. – С. 935–936.

9. *Шептицький А.* До духовенства і вірних (1941 р., липня 5, Львів) // Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899–1944 : у 2 т. – Львів : Місіонер, 1998. – Т. II : Церква і суспільне питання. – Кн. 2 : Листування. – С. 924.